

„Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek...”¹
(Baka István: *Egy József Attila-sorra*)

Az *Alföld* 1992-ben költői játékra invitálta szerzőit a költészet napja alkalmából. Kérésük „egy szonett megírására vonatkozott, melynek egyetlen megkötése a következő József Attila-sor beépítése, önálló vagy torzított idézetként való felhasználása volt: »A dallam nem változtat szövegén.« (*Emberek*).” A beérkezett tizenkilenc szonett a folyóirat 1992. áprilisi számában jelent meg.

A „pályaművek” elsősorban a programszerűen tematizált (irodalmi) hagyomány miatt érdemelnek figyelmet. Ez a költői játék ugyanis mesterségesen idézte elő azt a jelenséget, amely a modern magyar (és világ-)irodalomban természetes módon (is) működik. Ezek a sajátos körülmények szükségképpen eredményezik, hogy a jelenség jellegzetes vonásai sűrítve, tömörítve vannak jelen e szövegekben. Ebből kiindulva a legtermékenyebb megközelítés valamennyi szonett összehasonlító elemzése lenne, aminek segítségével lehetségessé válna a különböző hagyományértelmezések, dialógustípusok kimutatása. Dolgozatomban azonban ennek csak egy részletét végzem el: Baka István *Egy József Attila-sorra* című versének elemzésére vállalkozom.

A szonett 1994-ben ismét megjelent a szerző *Sztyepan Pehotnij testamentuma*² című verseskötetében a *Szturnusz gyermekei* ciklus darabjaként. Ennek kapcsán fontos megjegyezni, hogy a kötet első és második ciklusa (*Trisztán sebé, Szturnusz gyermekei*) különálló egységet alkot: nem tartoznak a *Sztyepan Pehotnij testamentumát* képező három füzet versei közé. Ez azt jelenti, hogy Baka nem sorolta őket a szerepversekhez.³ E két ciklus – címük is utal rá – fő sajátága a hagyomány tematizálása, átírása, így a József Attila-sorra reflektáló szonett természetesen illeszkedik közéjük.

József Attila verse tehát adott mint feldolgozandó, értelmezendő hagyomány. Ezen túl azonban a szonett harmadik és negyedik sorát egy-egy, Máté evangéliumából származó torzított idézet alkotja:

a tű fokán jutsz a paradicsomba,⁴
s nincs boldogabb, mint a lelki szegény.⁵

Ilyen módon a szöveg kinyílik a bibliai hagyomány felé is, így értelmezhető többszörös, többszintű felülírásként.

Mindezek nyomán szükséges néhány pillantást vetni a vers előzményét képező szövegekre, hiszen csak ezek ismeretében állapítható meg, hogy a vizsgált szonett milyen jellegű dialógust teremt velük.

Baka versének már a címe egyértelművé teszi, hogy a szöveg egésze József Attila szonettjét értelmezi, arra reflektál.⁶ Ezt a feltételezést erősíti, hogy első sorként az említett József Attila-sor szerepel, így értelmezhető a vers premisszájaként. Ebből adódik a kérdés: pontosan mit értelmez, mire reflektál a szonett.

Balogh László József Attila monográfiájában a költő szellemi érdeklődésének ekkori irányait veszi sorra, majd megállapítja, hogy „a világot olyan dialektikus egységben szemlélte, amelynek mozzanataiban egyformán tudomásul kell vennünk »a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent«. Méltányolandó a maga korában egyedülálló erőfeszítése, amellyel egyrészt a marxista filozófia merevségét a freudizmus használható elemeivel fel akarta oldani, másrészt a pszichoanalízist a társadalmi viszonyokba ágyazva talpra próbálta állítani.”⁷ Ebből a perspektívából értelmezi az *Emberek* című szonettet is: „Több cikkében kísérletet tesz, hogy a demagóg, frázisos vagy vulgáris magyarázatokkal szemben modernebb, tudományosabb és a pszichológia segítségét igénybe vevő értelmezéssel felkutassa azokat a »megfejthetetlennek látszó érzelmi erőket«, amelyek a kapitalista világban, tehát nálunk is »érdekeikkel ellentétes táborokba képesek sorozni az embereket«. Helyesen tapint rá, hogy mindenekelőtt fénybe kell vonni az elnyomott, elmaradt osztályok »eltorzított«, hamis tudatát, mert az zavarja, megbénítja a tényleges helyzettel való cselekvő szembenézést, eltakarja az adott világ elmentmondásait s a jelenséget, az esetlegességet értelmezi lényegként. Ily módon a dolgozók képtelenek felismerni a mélyben működő valóságos törvényeket, saját érdeküket és szerepüket.”⁸

Szabolcsi Miklós – miután felvetette azt a lehetőséget, hogy a szöveg olvasható a József család belső történeteként – a társadalomkritikai olvasatot kiemelve az illúziók nélküli emberkép első megfogalmazását látja a versben: „Az *Emberek* a felszín és a látszat verse, szembenézés az öncsalással, keserű önvizsgálat is. Mindig is érezte a társadalom, a világ háló, rács voltát, most is »szövevény«-nek látja, melyet az »érdek« igazgat.”⁹

Szigeti Lajos Sándor¹⁰ értelmezésében Szabolcsi Miklós nyomán halad, ám a szonett kulcsmondatát illetően vitába száll vele. Szabolcsi értelmezése szerint a kulcsmondat:

Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dőlyffel hisszük magunkat igaznak.

Szigeti azonban úgy véli, hogy a nyolcadik sor tölti be ezt a szerepet („*A dallam nem változtat szövegén.*”), és ez végkövetkeztetését is befolyásolja: „József Attila verse már csak azért sem olvasható szociológiai vagy etikai szempontból csupán, mert a művészet, a műalkotás mibenlétére vonatkozó tételmondat áthangolja a textust...”¹¹

Úgy vélem, a fent bemutatott három megközelítési mód átfogó képet ad a szöveg szféráiról, a benne rejlő értelmezési irányokról.

A vers tehát a társadalom rejtett mozgatóit fedi fel kíméletlen őszinteséggel. Fontos azonban megjegyezni, hogy nem pusztán az aktuális társadalmi rendszer foglalkoztatja, hanem annál szélesebb perspektívában szemléli a problémát. Úgy lehetne fogalmazni, hogy a mindenkori társadalom alapstruktúrája érdekli. Erre utal a cím is, amely általános érvényű, egyetemességet sugall.

A rendszer középpontjában a gazdag–szegény opposzió áll. A gazdaghoz a gaz, a szegényhez az igaz rendelődik mint „állandó jelző”, így az alapopposzió egy pozitív–negatív értékítéllettel is kiegészül. Mindennek fő mozgatója és fenntartója az érdek, mely ezen a ponton még értelmezhető a gazdagok érdekeként. Bár a „*s ma már sejteni kezdi sok szegény*” sor elgondolkodtató, hiszen valamiféle újabb, más jellegű megértést sugall, ám itt még nem fejti ki, hogy pontosan miről van szó.

A szonett további részében azonban egy sajátos dialektika bontakozik ki, mely szerint gazdag és szegény, gaz és igaz kettőssége törvényszerű és felbonthatatlan. Ebből következően az érdek – paradox módon – nemcsak a gazdagoké, hanem a szegényeké is. Ennek oka a szegénységhez kapcsolódó „állandó jelző”, ami azt jelenti, hogy a fent vázolt alapstruktúra a szegénységnek erkölcsi elégtételt biztosít, így a Balogh László által említett eltorzított, hamis tudatot táplálja:

Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.

Így természetesen a rendszer megváltoztatására nincs lehetőség, hiszen minden aktuális társadalmi rendszer ugyanazt az alapstruktúrát (szöveg) képezi le, ugyanis az érdek (dallam) mint állandó alapelv áll mögötte. Ezt fejezi ki szentenciaszerűen a sokat emlegetett nyolcadik sor.

E dialektika megfogalmazásával a vers hangneme is megváltozik: a kíméletlen őszinteséget felváltja a fanyar belenyugvás. A vers nem kínál semmiféle megoldást, a kimondás gesztusa marad. A már említett negyedik sor magában foglalja ugyan a változás lehetőségét, a lezárás azonban olyan erős rezignációt fejez ki, hogy érvényteleníti, vagy legalábbis igen kétségessé teszi ezt a lehetőséget:

Úgy tele vagyunk apró, maró okkal,
mint szűnyoggal a susogó füzes.

A mű kérdésfeltevése és erre adott válasza igen közeli rokonságot mutat a XIX. századi irracionalista filozófiákkal. Ekkorra ugyanis „egyre inkább világossá vált és erősödött az a fölismerés, hogy a polgári társadalom »ésszerűsége« legföljebb a tőkés termelés kalkulatív racionalizmusa, mely azonban csak a felszínen érvényesül: a mélyben ellenőrizhetetlen, irracionális erők működnek, melyek időnként anarchiában törnek föl. A polgári individuuum, mely a 17–18. században egyre büszkébben érezte magát a világ szabad urának, a megvalósult polgári társadalom rendszerében egyre inkább kezdte magát hol egy olajozottan működő embertelen mechanizmus fogaskerekének, hol egy ugyancsak embertelen káosz fogózó nélküli számkivetettjének érezni.”¹² Ezen belül feltehetőleg Schopenhauer filozófiájára reflektál közvetlenül, ugyanis „*A dallam nem változtat szövegén*” sor Schopenhauer zeneesztétikájából származó torzított, átértelmezett idézet, mely eredetileg így hangzik: „Általánosságban és egyúttal népiesen beszélve, kockáztathatjuk azt a kifejezést, hogy a zene általában az a dallam, melyhez a világ a szöveg.”¹³ Természetesen számos más módon is lehet értelmezni ezeket a tényezőket, ám úgy vélem, szükséges az imént bemutatott irányhoz ragaszkodni, ugyanis – ahogy később látni fogjuk – Baka István értelmezése és reflexiója is ezt az utat követi.

Schopenhauer elgondolása szerint a világ objektummá, azaz képzetté vált akarát. A világ metafizikai lényege tehát az akarát: „...a legbensője, a magja minden egyesnek és ugyanígy az egésznek: megjelenik minden vakon ható természeti erőben, és megjelenik az ember fontolt cselekvésében is, mely kétőnek nagy különbözősége is csak a jelenség fokát, nem a megjelenőnek lényegét érinti.”¹⁴ Az akarát közvetlen objektívításai az ideák, melyek „számtalan egyedben és egyediségben mutatkoznak meg, és képmásaikhoz mintegy példaképként viszonyulnak”.¹⁵ Ilyen módon az egyes egyedi dolgok az akarát közvetett objektívításai. A megismerő szubjektum számára csak az egyedi dolgok elérhetőek, ugyanis a megismerés legtöbb formája a tér, idő, okság viszonylatában működik, így nem képes az ideák, még kevésbé az akarát megragadására. Ez azt eredményezi, hogy a megismerő szubjektum nem ismerheti fel az egyedi jelenségek mögött működő közös lényegét, így arra sincs lehetősége, hogy függetlenítsen magát tőle. Ez azért végzetes, mert Schopenhauer szerint az emberi élet alapvető realitása a fájdalom, a szenvedés, ennek pedig az az oka, hogy a világ lényege és mozgatója egy olyan vak, önmagáért való erő, mint az akarát.

Kivételes esetben azonban lehetséges az ideák megismerése, ezen keresztül pedig az akarát megtapasztalása és kirekesztése: „...ilyenkor a megismerés kiszakítja magát az akarát szolgálatából, ekképp a szubjektum megszűnik pusztán individuálisnak lenni, és most már a megismerés tiszta, akarátatlan szubjektuma, amely többé nem követ az ok elve szerint relációkat, hanem az adott objektumra irányuló szilárd kontemplációba merül, minden mással

való összefüggésén kívül, nyugszik, ebben feloldódik teljesen [...]. Az ilyen kontemplációban az egyes dolog egy csapásra nemének *ideája* lesz, a szemlélő individuuum pedig *a megismerés tiszta szubjektuma*. [...] Csupán ha egy megismerő individuuum a leírt módon a megismerés tiszta szubjektumává s ugyanevvel a szemlélt objektum ideává emelkedik, akkor *lép elő a világ mint képzet*, teljességgel és tisztán, s megy végbe az akarat teljes objektivációja, mivel csak az idea lehet az akarat *adekvát objektitása*." (Kiemelés az eredetiben.)¹⁶ Ha a világ tisztán képzetként tárul fel a megismerés tiszta szubjektuma számára, lehetségessé válik az akarat megismerése, ugyanis „ha a tulajdonképeni *világtól mint képzettől* egészen eltekintünk, nem marad meg más, csak *a világ mint akarat*”.¹⁷ Ezt a képességet alapvetően – bár nem kizárólag – a géniusznak tulajdonítja, aki képes arra, hogy „...saját személyiségéről egy ideig merőben lemondjon, hogy így *tisztán megismerő szubjektum* maradjon, nem homályosuló világszem: méghozzá nemcsak pillanatokra, hanem tartósan, s annyi fontolással is, amennyi ahhoz szükséges, hogy a felfogottakat kidolgozott művészettel visszaadnia lehessen...” (Kiemelés az eredetiben.)¹⁸ Épp ezért „A művészet ismétli meg a tiszta kontempláció által felfogott örök és a világ minden jelenségeinek lényegesét s maradandóját, és aszerint, hogy mi az az anyag, melyben ez ismétlést végrehajtja, lesz képzőművészet, poézis vagy zene. Egyetlen eredete az ideák megismerése; egyetlen célja e megismerés közlése.”¹⁹

A különböző művészeti ágak különböző szinten közvetítik az ideákat. Legalacsonyabb szinten az építészet, legmagasabb szinten pedig a zene képes erre. „A zene ugyanis az egész *akaratnak* oly annyira *közvetlen* tárgyszerűsége és ábrája, mint a világ maga, sőt mint az ideák, melyeknek sokszorosított megjelenése az egyes dolgok világát teszi. A zene ennél fogva semmi esetre sem az ideák ábrája, mint a többi művészet, hanem magának az *akaratnak ábrája*, melynek tárgyiasításai szintén az ideák.” (Kiemelés az eredetiben.)²⁰ A zene tehát nem az ideákat képezi le, hanem magát az akaratot, így független a világtól, felépítését tekintve azonban analóg vele. Ez magyarázza Schopenhauer fent idézett gondolatát, mely szerint „a zene általában az a dallam, melyhez a világ a szöveg”.

József Attila versében igen határozottan felismerhető ez a gondolkör, de sajátosan átértelmezett formában van jelen: a vers indítása jellegzetesen schopenhaueri szemléletet tükröz, hiszen Schopenhauer elgondolása szerint az emberi élet alapvető realitása a fájdalom, a szenvedés, ehhez képest az öröm, a „jó” negatív, „természetellenes” állapot: „*Családunkban a jó a jövevény.*”

A következő sorban azonban mindezt nem az akarral magyarázza – ahogy Schopenhauer alapján várni lehetne –, hanem az érdek jelenik meg alapelvként. Ezután kibomlik a társadalmi problematika, tehát nem metafizikai, hanem társadalmi keretben fogalmazódnak meg Schopenhauer filozófiájának legfontosabb kérdései.

Az átértelmezés József Attila jellegzetes értelmzői pozíciójával magyarázható, ugyanis a freudizmus és a marxizmus ismeretében – ezek hatása alatt – olvassa Schopenhauert. A marxizmus hatásának tulajdonítható, hogy – mint már említettem – Schopenhauer metafizikai kérdései a társadalomra vonatkoztatva jelennek meg nála, és nem az akaratot, hanem az érdeket tekintik alapelvnek. Ezt azonban ő az akarathoz hasonló, irracionális, kényszerítő erőként értelmezi. A freudizmus befolyása ott ismerhető fel, hogy a felvetett társadalmi problémára lélektani alapon, az emberi tudat felől közelítve keresi a választ. Nem meglepő ez a társítás, hiszen tudjuk, hogy a szonett keletkezésének idején a költő fő szellemi törekvése a freudizmus társadalmi viszonyokba ágyazása – nyilván nem függetlenül a marxizmustól –, pontosabban a társadalom irracionális(nak tűnő) jelenségeinek magyarázása a freudizmus segítségével.

Mіндеzek alapján – Schopenhauert némiképp parafrázálva – azt lehet mondani, hogy József Attila a társadalmat szemlélte az érdek univerzális színjátékként.

Baka versének alaptétele tehát az, hogy a mindenkori társadalmi rendszer alapvetően megváltoztathatatlan, csak az alapelv (az érdek) felismeréséig és kimondásáig juthatunk. Erre reflektál olyan módon, hogy a József Attila-vers központi metaforáját továbbfejlesztve a „szöveg” jelentéskörén belül mozdul el. Így jut el az Írás, vagyis a Biblia szférájába, ami azt eredményezi, hogy a szöveg horizontját kitágítva az európai kultúra (egyik) gyökerét jelentő bibliai hagyományt is beemeli a versbe, így a felvetett probléma eredetéig nyúl vissza: ahhoz a (szent) szöveghez, amelyben isteni kinyilatkoztatásként rögzítve van a társadalmi alapstruktúra (is).²¹ Ez bizonyos hangsúlyeltolódást eredményez, ugyanis itt szövegnek a hagyomány feleltethető meg, és elsősorban arra kérdez rá, hogy milyen alapelv, milyen szervezőerő húzódik meg mögötte.

Már ezen a ponton rögzít bizonyos ironikus attitűdöt a megidézett hagyománnyal szemben, hiszen dallam és szöveg kettőssége „régóta”-ként aposztrofálódik, így nagymértékben degradálódik, és jelen van benne az értelmetlenség, érdektelenség árnyalata is. Egy ilyen felvezetés után a Máté-idézetek is erősen ironikus színezetet kapnak.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért éppen ezek a bibliai idézetek szerepelnek a szonettben, a felvetett probléma ismeretében kézenfekvő válasz adódik: ezekben a szövegrészekben a szegénység–gazdagság kérdéséről nyilatkozik Jézus. Érdekes azonban tovább vizsgálódnunk, ugyanis egyéb lehetséges magyarázatok is adódnak.

Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy az említett szövegrészek a Biblia legtöbbet idézett, közismert részletei közé sorolhatók. Ebből egyrészt az következik, hogy a számos indokolt és indokolatlan, helyes és helytelen idézés eredményeképpen közhelyekké váltak, azaz valóban „régóta”-ként

hatnak. Másrészt közismertségük okán a *pars pro toto* elvén működnek, így bizonyos fokig az egész hagyomány megidéződik általuk, és rávetül az ironikus szemlélet. Ehhez kapcsolódik Szigeti Lajos Sándor elgondolása, aki elemzésében bebizonyítja, hogy „a kiemelt sor már az eredeti József Attilaversben is, még inkább a most született szonettekben szentenciaként szólal meg, márpedig a szentenciákat nem értelmezni szoktuk”.²² Ebből kiindulva úgy véli, hogy Baka István verse azáltal, hogy közismert bibliai szentenciákon ironizál, a szentenciákra épülő gondolkodásunk hiábavalóságára és a belőle fakadó reménytelen léthelyzetünkre utal.

Ha szélesebb, újszövetségi kontextusban vizsgáljuk az idézeteket, újabb tanulságok vonhatók le: a szonett harmadik sora *A gazdag ifjú történetét*²³ idézi, a negyedik sor pedig a Hegyi beszédre²⁴ utal. E két szövegrészt a szegénység-gazdagság problematikáján túl az is összeköti, hogy igen erőteljes ószövetségi reflexiókat tartalmaznak.

Jézus tanításának egészére jellemző, hogy nagymértékben reflektál az Ószövetségre, vagyis arra a „szövegre”, amely számára és kortársai számára a hagyományt jelentette. Legmarkánsabban talán a Hegyi beszédben fejeződik ez ki. Természetesen felvetődik a kérdés, hogy ezek a szövegrészek mennyiben tekinthetők Jézus autentikus tanításának, és mennyiben a korai egyház termékei, de úgy vélem, a tárgyalt vers szempontjából ez nem lényeges probléma, ugyanis Baka István esetében nem feltételezhetünk ilyenfajta szövegvizsgálati szándékot. Művei, de még inkább nyilatkozatai elég határozottan kijelölik értelmezési stratégiáját: „Mi közöm a Bibliához? Nem vagyok vallásos, már a szüleim se voltak, a Bibliát először tizenhét éves koromban olvastam, [...] akkor még érdekességet, és olvasmányaim megértéséhez szükséges lexikont látva benne. Azután kezdtem el gyakrabban olvasgatni – főként az evangéliumokat –, hogy kezdtek felbukkanni motívumai a verseimben. Természetesen a versben szereplő Isten nem a vallás istene, számomra a sorsunkat befolyásoló, irracionálisnak érzett erők jelképe, ezért közönyös vagy gonosz. Mária Magdolna a naiv hit és az »asszonyi«, Krisztus a sorsát vállaló ember – ezeknek a neveknek még a mi tudatunkban is hatalmas érzelmi tartalma van, ezért használom és használják sokan.”²⁵

Ha tehát a keletkezés- és értelmezéstörténeti kérdésektől eltekintve vizsgáljuk a Hegyi beszédet, elmondható, hogy a beszéd helyszíne, tartalma és Jézus magatartása nyomán lényegében az új Sínai-hegy, az új Törvény és az új Mózes gondolata rajzolódik ki.²⁶ Ilyen módon a szöveg egésze értelmezhető a Sínai-hegyi jelenet felülírásaként. Felülírásról kell beszélni, hiszen Jézus nem nyilatkoztat ki új törvényt, pusztán értelmezi a régit, megalkotja saját olvasatát. Igen határozottan kijelöli saját pozícióját, amikor kijelenti: „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltsen.”²⁷ A továbbiakban, az ún. antitézisekben²⁸ ezt szemlélteti hat példán, vagyis a gyakorlatban is meg-

mutatja, hogyan olvassa az Írást. Nemcsak tartalmukban, hanem megfogalmazásukban is igen szemléletesek ezek, ugyanis az alábbi visszatérő formula ismétlődik bennük: „Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek” (ószövetségi törvény). „Én pedig azt mondom néktek, hogy” (saját értelmezés).²⁹ Célja természetesen az, hogy saját olvasatát fogadtassa el autentikusnak, szemben más olvasatokkal, elsősorban a farizeusokéval, amely – véleménye szerint – ellenkezik a törvény igaz szellemével.

A *gazdag ifjú története* szintén ehhez a problémakörhöz kapcsolódik, ugyanis ebben a történetben az Írás kétféle értelmezése csap össze: a gazdag ifjú nem (elsősorban) vagyona akadályozza az örök élet elnyerésében, hanem az, hogy a farizeusok olvasata szerint tartotta meg a törvényt, ami Jézus olvasata szerint nem elég. „Míg a rabbinikus kor bölcseit főképp úgy ábrázolják, mint akik gyakorlati jártasságot mutatnak annak finomabb részleteiben, hogy mi tiltott és mi megengedett – vagyis mint akik annak szakértői, hogyan ültethető át a Tóra a mindennapi életbe –, és sokkal ritkábban jelenítik meg őket olyan emberekként, akik erkölcsi vagy teológiai problémákkal foglalkoznak, addig Jézus szemléletének legszembevetőbb jellegzetessége éppen az, hogy őt mindenekelőtt a Törvény legvégső célja izgatta. A Törvényt elsődlegesen, lényegileg és tételesen nem jogi, hanem vallás erkölcsi realitásként kezelte, mely föltárja az emberekkel és az Istennel szembeni, általa is helyesnek és Istentől elrendeltnek gondolt magatartást.”³⁰ Igen látványosan szemlélteti ezt a kettősséget az a tény, hogy az eredeti (görög) szövegben Jézus és az ifjú különböző szavakkal fejezik ki, hogy „megtartani” (téleó, phülássó).

Jézus tehát nem nyilatkoztatott ki új törvényt, hanem felülírta a régit, és ezáltal teremtett új hagyományt. „Nem arról beszél, hogy a törvénykönyvet a legapróbb előírásokig be kell tartani, hanem meg kell érteni mélyebb tartalmát, amely hiánytalanul érvényre jut a keresztény üdvrendben. Az evangélium meghirdetésével az Ószövetség nem befejeződik, hanem megvalósul az Újban: nem szűnik meg, hanem teljessé válik.”³¹ Természetesen végzetes leegyszerűsítés lenne Jézusban csupán egyes törvényértelmezőt látni, az Újszövetséget pedig egyszerű olvasatnak tekinteni, vitathatatlan azonban, hogy a hagyományhoz való viszonyában igen határozottan felismerhető az értelmezői pozíció. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy Jézus egy értelmező, a törvény (szerinte) igaz szellemét feltáró olvasatot alkotott meg, és ezzel teremtett új hagyományt. Baka István szonettje ezt értelmezi, és ezzel felülírja Jézus olvasatát. Hasonlóképpen viszonyul hozzá, mint Jézus az Ószövetséghez, de ahogy majd látni fogjuk, csak a magatartás azonos, az ennek nyomán született olvasatok karaktere nagymértékben különbözik.

A szonett második versszakában megfogalmazódik, hogy a megidézett hagyomány „csalóka”, illuzórikus. Igen figyelemre méltó, hogy ez egy olyan fogalom – nevezetesen Maya fátyla – segítségével történik, mely két irányba

tereli az értelmezést: egyrészt Schopenhauert idézi, aki az egyedi jelenségek világát helyenként így nevezi. Ahogy fentebb már bemutattam, Schopenhauer szerint a művész képes a jelenségek mögé pillantani, vagyis fellebbenteni Maya fátylát,³² és meglátni a lényeket. Az *Emberék* című szonett szemléletét is alapjaiban ez a gesztus határozza meg, ami azt eredményezi, hogy a társadalom az érdekek univerzális színjátékaént tárul fel. Az érdekek azonban irracionális fogalom marad. A Baka-szonettben ez a „szövevény bomlik ki”, vagyis az érdekek fogalmát határozza meg: Maya fátyla mögé pillantva nem a lények tárul fel, hanem az illúzió, pontosabban az illúzió jelenik meg lényekként.

Minderre az értelmezés másik iránya szolgál magyarázatul. Maya fátyla ugyanis alapvetően a hinduizmusból származik, az idealista iskolák egyik alapfogalma. Schopenhauer sok szállal kötődik ehhez a gondolatrendszerhez, így vélhetően innen emelte át filozófiájába ezt a fogalmat. Funkciója a hinduizmusban is a lények eltakarása és az illúziókeltés: „...az idealista iskolák az egész sokaságot májának, a tudatlanság által a Minden-Egy szellemre rárakott látszatnak tekintik. E filozófusok szerint csak a dharma, a világszellem reális, és az összes egyéni én teljes egészében és tökéletesen azonos ezzel. Szerintük tehát valójában nem léteznek individuális szellem-monádok, hanem csak egy univerzális átman, amely a világillúzió megtévesztő lépésének hatása következtében egyéni személyiségek sokaságának látszik...”³³

Azáltal, hogy egy másik vallási hagyomány, egy más világszemlélet jelenik meg a versben, relativizálódik a keresztény hagyomány, megszűnik annak kizárólagossága. Jellemző azonban, hogy ez épp a hinduizmus, melynek társadalmi vetületei közismerten súlyosak. „A hinduk nézete szerint a világegyetem – mind tágabb, mind szűkebb értelemben – rendezett egész, amely felett a természetben és az erkölcsi élet területén egyaránt megnyilvánuló világtörvény (dharma) uralkodik. A rend mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a mindenséget benépesítő élőlények származásuk következtében képességeik és kötelességeik tekintetében erősen különböznek egymástól. [...] Az emberiségen belül is számtalan különböző rend van, amelyek eltérnek egymástól abban, hogy mi szabad és mi tiltott számukra.”³⁴ Ez az elgondolás egy szilárd, a mindennapi élet legapróbb eseményeit is szabályozó társadalmi struktúrát (kasztrendszer) szentesít.

Ennek nyomán – különösen egy más kulturális/vallási hagyomány felől szemlélve – adódik a (szkeptikus) kérdés: valóban a világtörvény munkál a kasztrendszer mögött, vagy inkább a brahmanák, illetve a társadalom vezető rétegeinek érdekeit tükrözi? Erősödik ez a kétely, ha a vallástörténet tanulságait is figyelembe vesszük, eszerint ugyanis a társadalmi struktúra és az erre vonatkozó metafizikai elgondolás párhuzamosan alakult ki.³⁵ És ezzel vissza is kanyarodtunk József Attilához és Baka Istvánhoz, hiszen a probléma, ha különböző talajon fogalmazódott is meg, lényegében azonos. Ezzel a

Baka-szonett a vallások általános kritikája felé mozdul el, illuzórikus, csalóka rendszerekként tüntetve fel azokat. Már a megfogalmazás is előlegezi ezt, ugyanis a két vallás a szövegben nem különül el egymástól élesen, azonos gondolati egység képzetét keltik:

Hogy átláttál az Írás szövetén?
Csak Maya fátylán...

Mindezek alapot adnak arra, hogy egyenlőségjel kerüljön menny és föld, transzcendens és világi közé, hiszen bebizonyosodott, hogy a vallási rendszereket, melyekben a társadalomra (és az élet egyéb területeire) vonatkozó isteni kinyilatkoztatás rögzítve van, valójában az érdek teremtette. Az érdek tehát a világ „metafizikai” lényege, mely isteni kinyilatkoztatás köntösében jelenik meg, ilyen értelemben „csalóka”. Igen szemléletesen fejezi ezt ki, hogy az Írás szövege és Maya fátyla azonosítódik a versben, mindkettő azonos szerepet tölt be: a lényeg elfedését, az illúziókeltést.

Ezek alapján értelmezi az első tercínában a keresztény hagyományt, melyben a József Attila által felvázolt szegény–gazdag, igaz–gáz rendszer alapjait látja. Az új hagyomány nem változtatott meg semmit, ugyanis ebben is az érdek kifejeződését éri tetten. Világosabban látható mindez, ha vetünk néhány pillantást a szegénység-fogalom alakulására: az Ószövetség szegényeket védő rendelkezései arra utalnak, hogy a szegénység ismert volt Izráel népe között. Általánossá a fogság után vált, amikor a pogány hatalmak súlyos adókkal terhelték a visszatért népet. Nehezítette helyzetüket, hogy a zsidóság anyagi jobblétre jutott része is sanyargatta a szegényebb rétegeket. Ez a meggazdagodott csoport azonban nemcsak a könyörület gyakorlásában vetkőzött ki zsidóságból, hanem vallási, kulturális téren is eltávolodott attól. Ennek az lett a következménye, hogy a szegénység lassanként a hithűséggel, a gazdagság pedig a hittől elhajlással, bűnösséggel azonosítódott. Jézus Krisztus korában is ez volt a helyzet, ami azt eredményezte, hogy a szegénység és hithűség összeolvadásával Jézus tanításában megjelent és központi tényezővé vált a lelki szegénység fogalma.³⁶

Mindez – sajátos módon ugyan, de – a szegények érdekét tükrözi, hiszen értelmezhető úgy, hogy a szegénység erkölcsi felemelése egyfajta „pótmegoldás”, bár tagadhatatlanul az egyetlen megoldás helyzetük javítására. Társadalmi, gazdasági felemelésükre ugyanis az adott körülmények közt nem volt mód. Ezt a feltételezést erősíti az a tény, hogy az „Isten országa” fogalom hasonló fejlődési utat járt be: konkrét politikai, közigazgatási kategóriából az Újszövetség idejére transzcendens fogalommá vált.³⁷ Ezzel az értelmezési iránnyal rokonítható Nietzsche elgondolása is, aki hasonló – bár kétségkívül radikálisabb és provokatívabb – álláspontot képvisel: „Éppen a zsidók voltak azok, akik félelmetes következetességgel kísérelték meg az arisztokra-

tikus értékelési mód (jó = nemes = hatalmas = szép = boldog = az istenek kegyence) visszájára fordítását és tartották is magukat e megfordításhoz, mégpedig határokat nem ismerő gyűlölettel (a tehetetlenség gyűlöletével) azt állítva, hogy »csak a nyomorultak a jók, a szegények, a tehetetlenek, csak az alacsony sorú emberek a jók, a szenvedők, az ínségben szűkölködők, a betegek, a félresikerültek, a csúfak, csak ők a jámborak, az áhítatosak, csak nekik adatik meg a kegyelem állapota, ezzel szemben ti előkelők, erősek, ti az örökkévalóságig gonoszok lesztek és maradtok, gonoszak, kegyetlenek, ravaszak, kielégíthetetlenek és istentelenek, alávalók és átkozottak!«...”³⁸

Ezt a lehetséges értelmezést lélektani aspektusok is támogatják: „Amit így nevezünk: »Jézus Krisztus«, az – amiként feltételezni szeretném – sokkal kevésbé életrajzi, mint inkább szociális, azaz kollektív jelenség, amely egy alig vázolt, mégis rendkívüli személyiség és egy nagyon különleges »korszellem« összeütközésében s ennek éppoly figyelemre méltó pszichológiájában állt elő.”³⁹

Azzal, hogy más vallási rendszerekhez hasonlóan a keresztény hagyományt is az érdek kifejeződéseként értékeli Baka, teljesen megfosztja szakralitásától. Ennek nyomán Jézus halála nem megváltásként, hanem kudarcként jelenik meg. Ezenkívül, ha József Attila kérdésfeltevéséhez térünk vissza, kudarc ez a halál olyan szempontból is, hogy a szegénység preferálásával létrejött és megszilárdult az a „hamis tudat”, mely hosszú távon ellenetes a szegények érdekeivel.

Ez a fajta demitologizáló értelmezés nem tekinthető egyedi jelenségnek: a XIX. század második felétől napjainkig tendenciaszerűen keletkeznek hasonló olvasatok. Erre bizonyos magyarázatul szolgál, ha kitekintünk a vallás, pontosabban a vallásról való gondolkodás helyzetére: Jung a vallásokat alapvetően a kollektív tudattalan tartományához köti. Ez olyan tartalmakat és magatartásformákat rejt, amelyek mindenütt, az összes individuumban azonosak. Tartalmi az archetípusok, kifejeződései a törzsi tanok, a mítosz, a mese, illetve az álom. Véleménye szerint ezek nyújtanak alapot a vallások kialakulásához: „Az emberi szellem gyakran évszázadokig tartó fáradozásának köszönhetően ezek a képek világrendező gondolatok átfogó rendszerébe ágyazódtak, s ugyanakkor egy hatalmas, kiterjedt, patinás intézmény révén öltének formát, amelynek egyház a neve.”⁴⁰ A vallások kialakulásával azonban az ősélmény áttételessé válik, helyét a hagyomány veszi át, a kollektív tudattalan helyébe a dogma lép, a lelki ténytérületek pedig transzcendens ténytérületekké alakulnak. Ennek eredményeképpen a vallási képzetek lassanként kiüresednek, értelmüket veszítik, hiszen eltávolodnak természetes lelki alapjuktól. „Koronként azért halnak meg az istenek, mert az ember egyszerűen felfedezi, hogy semmit sem jelentenek, hogy emberkéz csinálta, fából-kőből formált haszontalanságok. Ilyenkor valójában csak arra jön rá, hogy mindeddig egyáltalán semmi gondolata sem volt a képeiről. Ha meg

gondolkozni kezd róluk, akkor azt az »ész« nevű kíséítő közreműködésével teszi, ami viszont igazándiból semmi más, mint elfogultságainak és rövidlátó elképzeléseinek summája.”⁴¹ Ebből következően „A modern embernek már úgy tűnik, hogy a vallások nem belülről, a lélekből fakadnak, hanem a külső világ leltári állományának darabjai. Semmiféle világfölötti szellem nem ragadja meg belső kinyilatkoztatással, hanem ő próbál kiválogatni vallásokat és meggyőződéseket, s azokat mint valami ünnepi ruhát magára öltetni, hogy aztán végül kopott holmikként megint levesse őket.”⁴² Ennek a gondolkodásbeli átrendeződésnek a kifejeződései a demitologizáló értelmezések, valláskritikák, parafrázisok. Baka István szonettje is erről a gondolati tőről fakad: felismerhető ez problémafelvetésében és megoldásában is, amit a záró versszakban olvashatunk. Itt a vers visszatér premisszájához, és – mintegy az addigiak összegzéseképpen – megoldást kínál a felvetett problémára.

Ahogy az eddigiekből kiderült, Baka István a József Attila-vers központi metaforáját továbbgondolva a „szöveg” jelentéskörén belül mozdult el, így eljutott az Írás fogalmához, azon keresztül pedig a Bibliához, egészen pontosan az Újszövetséghez. Ezzel az európai kultúra (egyik) gyökerét jelentő hagyomány felé nyílt ki a vers, ami azt eredményezi, hogy a József Attila-szonett társadalmi problémájának gyökerei tárulnak fel. Kérdésfeltevése azonban a hagyományon túlra irányul, hiszen központi problémája az, hogy mi teremtette a hagyományt, milyen alapelv húzódik meg mögötte. De már a hagyomány megidézésének módja rögzíti azt az ironikus attitűdöt, mely a továbbiakban egyre erőteljesebben nyilvánul meg, míg végül a teljes destrukció szintjéig fokozódik. Ennek nyomán kimondható, hogy már az idézés módja visszavonja a megidézett hagyományt, és a továbbiakban ez a gesztus teljesedik ki. Mindezekből kiindulva a szonett eddig tárgyalt három versszaka értelmezhető az Újszövetség egy sajátos, Baka István-féle olvasataként. Vagyis Jézushoz hasonló, hagyományértelmező magatartást képvisel: szintén a Törvény igaz szellemét igyekszik feltárni, ám amit a Törvény mögött talál, az nem kiteljesíti, hanem eltörli azt. Ennek eredményeképpen a létrejött olvasat ellentétes karakterű mint Jézus kiteljesítő, alapvetően megőrző olvasata, hiszen egyértelműen destruktív jellegű.

A záró versszakban tehát visszatér kiindulópontjához, és megoldást kínál az ott rögzített problémára. Ezzel tulajdonképpen önmagát értelmezi, hiszen kimondja, hogy egy destruktív olvasat – mint például Baka István *Egy József Attila-sorra* című szonettje – visszavonhatja, érvénytelenítheti a hagyományt, és ezzel együtt az abban szentesített társadalmi alapstruktúrát is. Erre az önértelmező szándéokra utal a versszak első sora („*De fellázadnak egyszer a szavak.*”), hiszen a szonett első versszakára reflektálva a Máté-idézetek megjelenési módját értelmezi. Valóban a szavak lázadásának lehetünk tanúi, hiszen az ironikus attitűd miatt az idézetek mintegy önmaguk ellen fordulnak, és önmagukat semmisítik meg, mert „az ironikus szerkezet úgy állítja egy érték

(és álláspont) létjogosultságát, hogy magán az állításon keresztül megsemmisíti. A kifejezés közvetlen, betű szerinti jelentése közvetve (elsősorban az ellentmondó kontextus által) egy második, mélyebb jelentésre tesz szert, és az utóbbi az elsővel ellentétes értékviszonyt fejez ki.”⁴³

Később, az első tercinában ismét megjelenik a szavak lázadása, de már egy sokkal erőteljesebb kép formájában:

átbújnak Krisztus lábán-tenyerén
a vasszögek – tevék a tű fokán.

Jézus személyes sorsa és tanítása különválnak és egymásra vetítődik itt, meghozzá egy alakzat formájában: megszemélyesülnek a vasszögek, ám ez a megszemélyesítés a tanítás egyik korábban idézett képe által történik. Ilyen módon a tanítás közvetlenül, szinte cselekvő módon fordul a tanító ellen – a fentebb bemutatott destrukcióval összhangban –, megsemmisítve őt, de ezzel önmagát is.

A destruktív olvasat megsemmisítette a hagyományt, hiszen a Törvény igaz szellemeként az érdek jelent meg. Az alapelv felismerésével azonban lehetővé vált egy olyan hagyomány megalkotása, mely mögött nem az érdek áll:

és ha a dallam nem fog szövegén,
a szöveg változtat majd dallamán.

Ez a megoldás – vallásértelmezéséhez hasonlóan – nem egyedi jelenség, szélesebb kontextusban is szemlélhető: a fentiek ismeretében kimondható ugyanis, hogy a szonett központi szervező elve az irónia. Ez az alakzat az értékek megfordulásának, megváltozásának jellegzetes kifejezője. „Békén hagyja a fennállót, de nincs számára érvényessége; időközben úgy tesz, mint-ha mégiscsak volna, s e mögött az álarc mögött a biztos pusztulás felé vezet.”⁴⁴ Ebből kiindulva Kierkegaard az iróniát a történelmi fordulópontok jellegzetes és szükségszerű szemléletmódjaként értelmezi. Elgondolása szerint minden ilyen korszakban kétféle mozgás van jelen: egyrészt napfényre kell hozni az újat, másrészt pedig ki kell szorítani a régit. Ennek megfelelően két jellegzetes magatartás és individuum figyelhető meg: a profetikus, aki az új születésénél közreműködik, illetve az ironikus, aki a valóságot teljes tökéletlenségében szemlélve annak megsemmisülését idézi elő. „Az ironikus számára az adott valóság teljesen elvesztette érvényét, mindenütt terhesen ható tökéletlen formává vált. Másrésztől az új nem sajátja az ironikusnak. Csupán azt az egyet tudja, hogy a jelenlegi nem felel meg az eszmének. Ő az, akinek törvényt kell látnia.”⁴⁵ Ebből következően az ironikus magatartás sajátos módon működik: „Mivel azonban az új nincs az ironikus hatalmában, azt lehetne kérdezni, hogy mivel semmisíti meg a régit, s erre azt kell válaszolni, hogy

az adott valóságot *magával az adott* [kiemelés az eredetiben], valósággal semmisíti meg, de egyúttal arra is emlékeztetnie kell magát, hogy az új elv mint lehetőség jelen van.”⁴⁶ Ez a lehetséges új elv Baka István szerint a szavak lázadása nyomán létrejövő új hagyomány, melyet nem az érdek igazgat.

1 Mt 5,21; 5,27 (Magyar Bibliatársulat, Bp., 1999, ford. KÁROLI Gáspár).

2 BAKA István, *Sztyepan Pehotnij testamenuma*, Jelenkor, 1994, 17.

3 Bővebben: SZÓKE Katalin, *A költő és műfordító szerepcseréje = Búcsú barátaimtól*, Bp., 2000, 110–121. (Eredetileg: Forrás, 1996.)

4 Vö. „Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hógynem a gazdagnak az Isten országába bejutni.” Mt 19,21.

5 Vö. „Boldogok a lelki szegények: mert övök a mennyeknek országa.” Mt 5,3.

6 Szemben például Bertók László *Még kiderül, hogy te, hogy te meg én*, Markó Béla *Én, sajnos, nem tudok már játszani*, Orbán Ottó *Buborékszonett*, Utassy József *Bűntudat* című szonettjével, amelyekben nincs ilyen rögzített, már-már tételszerű viszony a szövegek között.

7 BALOGH László, *József Attila*, Bp., 1980, 155.

8 Uo., 165–166.

9 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., 1998, 490.

10 Megközelítésmódja nagymértékben különbözik a monográfusokétól, ugyanis az *Alföld pályázatára írt szonettek felől*, illetve azok ürügyén értelmezi József Attila versét.

11 SZIGETI Lajos Sándor, *A törvényként működő érdek (Ezredvégi József Attila-szonettek)*, Új Dunatáj, 2001/3, 5. (melléklet).

12 LENDVAI L. Ferenc–NYÍRI J. Kristóf, *A filozófia rövid története*, Bp., 1981, 196.

13 SCHOPENHAUER, *A zene esztétikája*, Bp., 1992, 48.

14 SCHOPENHAUER, *A világ mint akarat és képzet*, Bp., 2002, 154.

15 Uo., 219.

16 Uo., 228–230. (Kiemelés az eredetiben.)

17 Uo., 231.

18 Uo., 237. (Kiemelés az eredetiben.)

19 Uo., 236.

20 SCHOPENHAUER, *A zene esztétikája*, 10. (Kiemelés az eredetiben.)

21 Vö.: „A prediszkurzív társadalmak nyelvi kultúrája többnyire történetekből áll, de e történetek azt mondják el a társadalomnak, hogy mit fontos tudnia például isteneiről, történelméről, törvényeiről vagy osztálytagozódásáról. Ezeket a történeteket nevezhetjük mítoszoknak [...]. Ezek a történetek tehát »szentté« válnak a »profán« történetekkel ellentétben, és részben ilyen szent történetek alkotják azt, amit a bibliai hagyomány kijelentésnek nevez.” Northrop FRYE, *Kettős tükör*, Bp., 1996, 77.

22 SZIGETI, *A törvényként működő érdek*, 5. 23 Mt 19,16–30.

24 Mt 5,1–7,29.

25 „Közösségre vágyakozom” (*Baka István válasszol Görömbei András kérdéseire*) = Búcsú barátaimtól, Bp., 2000, 34.

26 Vö. John STOTT, *A hegyi beszéd*, Bp., 1993.

27 Mt 5,17.

28 Mt 5,21–48.

29 A megfogalmazásban kisebb eltérések előfordulnak, minden bizonnyal retorikai okokból, és az ószövetségi törvény is megjelenhet parafrázis formájában, de alapformaként elfogadható a bemutatott szerkezet.

30 VERMES Géza, *A zsidó Jézus vallása*, Bp., 1999, 61–62.

31 Ortensio da SPINETOLI, *Máté az egyház evangéliuma*, Szeged, 1998, 157.

32 Schopenhauernél ez az írásmód használatos.

33 Helmut von GLASENAPP, *A bráhmánizmus vagy hinduizmus = Uó, Az öt világvallás*, Bp., 1977, 63–64.

34 Uo., 19–20.

35 Vö. Mircea ELIADE, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, I, Bp., 1994, 168–174.

36 Vö. CZEGLÉDY Sándor–HAMAR István–KÁLLAY Kálmán (szerk.), *Bibliai lexikon*, II, Bp., 1931, 924. (szegény).

37 Vö. VERMES Géza, *A zsidó Jézus vallása*, Bp., 1999, 146–175.

38 Friedrich NIETZSCHE, „Jó és gonosz”, „jó és hitvány” = Uő, *Adalék a morál genealógiájához*, Bp., 1996, 30.

39 Carl Gustav JUNG, *Gondolatok a vallásról és a kereszténységről*, Bp., 1996, 49.

40 Carl Gustav JUNG, *A kollektív tudattalan archetipusairól* = Uő, *Mélységeink ösvényein*, Bp., 1982, 56.

41 Uo., 59.

42 JUNG, *Gondolatok a vallásról...*, 62.

43 *Világirodalmi Lexikon* 5., szerk. SZERDAHELYI István, 375. (irónia).

44 Søren KIERKEGAARD, *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra* = Uő, *Írásaiból*, Bp., 1982, 102.

45 Uo., 98.

46 Uo., 100. (Kiemelés az eredetiben.)